

VII

Поки в Солодках ладнали діло проти Тимохи, в Кам'янці друге склалось. В семінарії звичаєм читають списки по вакаціях, як уже наново з'їдуться. Нема того в семінаріях, щоб хто думав з науки, з книжок розуму набратись, — нема там цього; а вчаться, щоб скінчити курс; кінчають курс, щоб забратись на село; забираються на село, щоб залягти, як риба на дощ, що ні грім, ні туча з місця не зрушить. Нема того, щоб подумав хто, яку обязаність бере на себе, пускаючись у попівський стан. Попівство, як хліба шматок певний — все, чого тільки волять собі поповичі-класовики; все, чого бажають їх батьки. Промоція у вищий клас становить собою один східець в тій ступанці, котрою добираються до попівства, — то списки, як смертний виклад, кінчають судьбу класовика, й ті вакації, що перед промоцією, проходять якомсь так, що ні веселість не бере, ні що, — все списки в голові. Зате вже як прочитають кого, що перетягли, то й прудивус здитиниться — скаче, бігає, наче йому вчора «дубці» казано. Та вже, як у саму богословію переведуть, то ніхто не скаче, — не тим, що вирости, що вже б сором, а тим, що: ось-то я богослов, то треба дати почути низоті, що вона проти мене. Нажабиться кожне, напиндючиться; навіть той, що за годинку булки просив, — і той як гляне, то наче ти йому батька вбив: зразу переробиться з людини та в казна-що. Як же всі вийдуть, що зістануться самі свої, то й тут все піде догори дном: той скаче, той б'ється, той штовхається, той розкріслить руки й крутиться, той співа, той сопе, — крик, гармидер... І Антосьо брикав за гуртом, як шалений, приїхавши з дому та попромований в богословію.

На таку колотнечу входить діжурний і гука: — Панове, розходьтєся! Приходьтє позавтру!

— Додому! додому! Позавтру! — підхопили десятма голосами, й голодні кури або жаждуці качки не так кидаються до зерна, до води, як ці кинулись до партів за шапками. Стукотня, тупотня, гуркітня, — і посипали з класу. На порозі кожен плечі підняв, нахмуривсь і йде виступці, наче його ступінь по червінцю, тільки чути, як чобітьми цокотять. З самого залу йшла купка музиків і розмовляли.

— А що, — каже один, — чи не гульнути б нам на radoщах?

— Чому й ні? — каже другий.

— А ти, Люборацький, як кажеш? — питає третій.

— Я за гуртом, — озавсь Антосьо.

— То вернімось же в клас та скиньмось по силах. І вернулись, всіх більш чотирнадцять чоловіка, прийшли в сінці, і той карбованця, той пів, той менше, та й зібралась повна жменя, і припоручили Антосьові купити чого треба. — Ти, — кажуть, — знаєшся на тім.

— Де ж зійтєся? — питає Антосьо. Переглянулись, і один каже: — Варто б на Польські Фільварки, там безпечніше.

— Та який чорт тепер захоче по станціях ходити! И самі налігаються, що ну! От ходім до мене в Палестину! В мене хазяїн простий собі єгомосьць, що й післатись можна, й хата простора. А правда, Люборацький?

— Правда, дружако, правда! — озавсь Антосьо й додав: — Коли б тільки всі пристали на це!

— Хто не пристане, то так і буде, а правда? — заговорив один з гурту.

На тім стали, щоб у Палестині зійтєсь увечері. Ждуть хлопці вечора, а тимчасом почало хмаритись; за горою чути, грім гогоче, а тут лиш земля движить, дзижчать вікна; незабаром і дощ ушкварив такий, що ну! Реве вода горами, шумить долинами, піниться по камінню, і сонечко саме до спочину доходить. От і снують один за другим музики, та все в одну хату, що стоїть ген-ген від Польської Брама. Здовж Палестини вулиця йде. Тут і в посуху багнука, що й вилазу нема; а як дощ спаде, то й не кажи пройти. І тепер вся вулиця одним лицем блищить то семінаристи не

вулицею йшли, а сотались поза дімками: хто понад Смотричем; хто попід скали, а хто по скалах лізе — куди кому зручніше. Та вже й посходились, вже й по чарці випили, що було готового, й заграли, а Антося все нема.

— Та вже й не буде, — каже один.

— Люборацький щоб не був там, де грають! Та це буде восьме чудо в світі! Та ще ж і наша складчина в його.

— Ге! тим то він і не буде! Що ж, подумає, й другим часом зійдемося, коли-небудь по-сухому.

— Чи такий же він? Бо-зна що вигадуєш! аж сором слухати. Хіба по собі вгадуєш?

— Цитьте-но! — хтось перебив.

Стих гомін. Прислухаються, чути: катеринка грає, і багацько дитячих голосів кричать: — Пан Люборацький! Пан Люборацький!

— Що це таке? Ходім подивимось!

І рушили гуртом, аж у двері не потовпляться. Дивляться — іде катеринщик самою серединою вулиці, мало не по пояс в багнуці, й приграє марш Наполеонів. За ним через всю вулицю навпоперек ідуть хлопчики з свічками й по боках вулиці тож діти у дві лави плещуть в долоні і все кричать: — Пан Люборацький! пан Люборацький! — А пан Люборацький іде собі на дрожці, розлігся і думає: що, якби це Галя знала? Чи похвалила б? — Ті сміються, аж за боки беруться, а він доїхав аж під поріг: — Знесіть мене! — гукнув. Кинулись і знесли його на руках аж до хати. І вино знесли, й горіхи, й все, чого накупив він на закуску. Взяли плату й розійшлися. А Антося каже тоді: — один тому час, що батько в плахті! Другий раз у богословію не попромують.

Перевелись тепер такі штуки в семінаріях, перевелись Люборацькі, та не перевелись другі. Душа потребує простору, жада волі, рветься, та не знаючи куди, різні штуки витворює. Згляньте на семінариста! Заплісніле, змарніле, залякане, обличчя йому пісне, мертвенне, й життя не життя, а наче повинність. І сам не знає, чого світом нудить. Душі поспитати б! та не скаже, бо не привычна правду виказувати, а все вихилясом, та викрутасом, щоб поминути капкани!

— Остання промоція, браття! — пішов далі Антося з чаркою в руках. — Вибачайте, що подурів трохи. По чім же й молодий вік згадаєм? по інспекторських штуках? по професорській лайці? по ректорським гуку чи по архирейській грозбї? Тільки й нашого, що докупи зійдемося та награємось, ще й підгулявши! На селах, пан-браття, за плугом та за ціпом та за злиднями все відлетить. Дай же нам, боже, благополучно діждати кінця курсу, та ще й тоді зійтись — ой го-го, го-го! в останній раз!

— Дай, боже, щасливо! — гукнули решта. Антося з цим вихилив чарку, а решта на віват йому різонули на всі інструменти.

Пішла чарка з рук в руки, віват за віватом, а ніч не стоїть — іде, не оглядається, бо час не жде на нас. Іде ніч, гуляють хлопці, а по небі місяць пливе, то за хмару заховається, то визирне, то знов заховається, мов сором'язлива дівчина рукавом закривається. По горах ще шуміло від вчорашнього дощу й скали сріблом сяли проти місяця, що з горами й зо всім небом купався у Смотричі, гойдаючись по хвилях; хвилі хлюпаються у беріг, і плескіт чути, й луна розходиться, і мовби сміх та регіт обзивається. А в скалах куниці кричать, м'явчуть...

Минула ніч, що й не оглянулись, і сонечко підхопилось та так привітливо поглядає на сполосканий город; з землі відпар іде; по горах, як брильянти самоцвітні, капками роса брениль та миготить. Сказав би — весна, якби де співочу птицю чути, а то хіба горобці чиррикають, літаючи понад Смотричем, та де-не-де ворона каркне. Минула ніч, і друга не забарилась. Прийшли хлопці в клас, приходять інспектор і давай вилічувати, хто був, хто пив, хто грав, і каже: або самі сключайтесь, або посключаємо. Ще ж списків не відсилали.

На цю мову встає Антося та й каже:

— Та що це ви видумали? Доки вам тих навушників слухати, а нам терпіти через них? Годі вже! ходім, браття, до ректора; скажемо, що отець-інспектор лізе в очі, як туман, що через його виплодків-донощиків нам просвіту нема.

Ректор і інспектор у семінаріях звичаєм живуть, як кіт з собакою, то треба тільки вміти, щоб з їх сварки користати. Семінаристів же не вчити на ті штуки. От і знявся весь клас богословія мовчки, й рушили до порога.

— Куди ви? — гукнув інспектор.

— Годі вже нам терпіти! — озвався Люборацький, — вже-сьте в'їлись нам до живих печінок.

— Люборацький! — почав той. — Ти за всіх говориш, за все й відповідатимеш! Бунтуєш других, а на тобі все покотиться!

Та ні Антосьо, ні решта, що йшли з класа, то за тупотнею, то за чим другим не чули, що говорив інспектор і висотались з класа. Оставсь тільки інспектор та донощики.

— Правду ти доносив? — питає інспектор Робусинського.

— Правду, отець, інспектор, тільки не видавайте мене, — каже Робусинський.

— Ні, коли на те пішло, то мусиш доказувати.

— Ви ж ніколи цього не потребували, то й тепер хай так обійдеться.

— Не знаю! — каже інспектор і став ходити вздовж класа. А ті сотаються з семінарії.

— Куди ви? — питає філософ, всунувши голову в двері.

— До ректора! — ревне богослов і лиш плечима здвигне.

— Чого до ректора?

— Семінарія, бачте, замотиличилась, треба підчистити.

— Донощики? — з радістю підхопив філософ, а богослов з подібною міною відкаже:

«ге!» — Гей, господа, донощиків склучатимуть! — гукнув філософ у своїм класі.

Заревла філософія, забуркотала й подала в реторику. Й ця озвалась. Радіють всі, хіба той мовчав, в кого сумління шамряло, бо трясся, що й йому, каже, доведеться. А інспектор вийшов з богословія, ходить по сінцях та бороду гризе та гонить на коліна винного й невинного, аби злість зігнати. Не довго ректор держав у себе суплікаторів, а все ж професори позходились; та ніхто не знав, що сказав ректор. А він, про все довідавшись, відпустив богословів, а сам як не в слід за ними пішов у «правленіє».

Затопотіли богослови, сіяцями йдучи, а професори питають: «що це?»

— Та ходили скаржитись ректорові на інспектора донощиків.

Були такі, що усміхнулись, та й такі знайшлись, послали довідатись, що казав ректор.

— У «правленіє» пішов, — кажуть.

— За чим?

— Не знаю.

Це діялось в дев'ятій годині, а як по десятій задзвонили на перемінку, входить письмоводитель у богословію і гука: — Робусинський! в правленіє! візьмеш свідительство!

— Панове! проводи! — гукнув Люборацький. Загуркотала богословія, стали в дві лави від стола до порога й кричать: — вон, прісна душа! вон! А Робусинський лиш оком виблискує.

— Хто дужчий, під пахви його! — гукнув хтось.

Відділились з гурту два, що й ведмедя побороли б, зближаються до Робусинського, й один за вуха, другий за чуба та й витягли з-за парти й повели нога за ногою між лавами самою серединою. Що зробить Робусинський ступінь, то його трах-трах по шияці; що другий ступінь зробить, то й знов два ошийники візьме. Втік би або вихитрував, та за вуха держать цупко й чуб аж тріщить. Так випровадили донощика аж до порога, що за кожним ступенем брав по парі ошийників; а там ті два, що вели, дали ще по одному, що аж носом заповор у сінці. Тут стояли вже готові філософи й підхопили його знов у дві лави. Робусинський думав відстрахати, глянув з погордою і гукнув:

«Зась, свинота!» Філософи обізвались сміхом та раба божого за руки. Плюнув Робусинський в очі тим, що схопили його, й ще гірше роздратував. От хтось і гукнув:

— Браття! ще й плюйте!

За цим словом рушили, й кожен в шию, та ще й в очі плюне. Обплюваного, обгидженого філософи подали реторові. Між цими велетнів не знайшлось, то філософи прислужились: повели й через нижче пльондро, де була реторика й друге «отделеніє» філософії. Ретори то ще якби й дівтора. Ці вже не били, а штовхали, щипали, шарпали, як те цуценя: кусь, та й утікло.

Так випровадили донощика аж за класи, засвистали, закишкали й розійшлись по своїх місцях, і кожен поніс у серці несказанну радість, кожен хвалився:

— Як я йому, то ніхто так!

— А я! я ось які дивись, аж кулак червоний! Ніч всю семінарія торжествувала, бо збули «синка», а котрі zostались, то притихли, як жаби перед дощем, — ні крокне. Оставсь інспектор як на льоду, а Люборацький нажив у йому непримиренного ворога. Не «спрашує» його інспектор, не говорить до його, а в «відомостях» марає та й марає, і архирееві наговорив на його сім міхів горіхів. До вакації опинивсь Антось аж в кінці «второго розряду»; та був ще той же ректор, то він і каже: — чорт його бери! Хіба я задля розряду вчусь?

За колотнечею тощо Антось не гаразд розвідувався, чого то приїздили люди з Солодьків, а опісля, за що то Тимоху затаскали в монастир, та ще й на дев'ять місяців. А Оріся з того очутилась наче вдовицею.

— Слава богу, що так сталося, — сказала мати, випровадивши зятя за ворота, — прейма синяки посходять на твоїм тілі.

Оріся зітхнула на цю мову, а слова немає: їй і сумно було і весело, і жаль і радісно. Таке й у голові не зміщається, а не то, щоб його одним словом вимовити.

Все пішло на другий лад після Тимохи, і в тій хаті, де тільки бились та плакали, знов веселенько стало. Вже ніхто не чув грізного покрику Тимохи, а всі — ласкаве слово паніматки Люборацької, як і в щасливу добу. Незабаром Оріся похорошילה, як ягідка; ходила, як зірочка; покачувалась, як квіточка.

— Господи-господи! — заговорила мати, дивлячись на її красу. — Господи-господи! Покійні татуньо розказували було (з якихось книжок вичитували), що в пеклі душа висмажитьься, вишкваритьься, що вже й муки до неї не пристають. Тоді й виймуть її з вогню, викинуть на вітер; обвіє нещасливу, й вона знов відійде, тіла набереться та краси. От тоді й знов у жар її... Як дивлюсь на тебе, моя донечко, то так і згадую пекельні душі, бо й з тобою так. Засклілась була, замліла, що вже й болі не чула; думалось, що й так нічого. Тоді дали трохи ульги, визволили з пекла — віджила-сь, краси набралась, щоб шкулкіше було, як пекло вернеться.

— Боже, боже! — почала Оріся крізь сльози, — або його прийма з цього світа, або мені віку вкороти.

— Е, доню! — озвалась мати, — не роби цього! Покійні татуньо розказують було (все з якихось книжок вичитували), що женські душі скакатимуть у пекло, як іскри з креміння від доброго кресала. Он що! Остерігайся! Всі напасті з божої волі, недарма й читають, вінчаючи: «муж глава жень». Може ти за батька покутуєш, або на самій тяжкий гріх лежить, то бог і карає на сім світі, щоб на тім у пекло не засудити...

— Та чи є ж пекло гірше, як з ним жити! — промовила Оріся і покотились сльози, як горох. Синок її, Фоня, й собі в сльози; Оріся його гамує, а стара каже:

— В письмі святім написано, що там буде «плач и скрежет зубов» і таке, що й в голову не забродило, й на серце не заходило. Претерпівши до кінця, — додала хрестючись, — спасен будет.

Оріся засміялась, а далі аж зареготалась. Мати подумала, що з нею, та й каже:

— Смієшся, донечко, а воно стотне так в письмі святім написано! Й покійні татуньо так же

було розказують...

— То я, мамуню, не з вас, — озвалась Орися. — То я згадала ту бабу, що плакала серед села, як почувла в церкві, що на тім світі буде «плач и скрежет зубов». «Чим же я, каже, скреготатиму, коли в мене не то зуба — жоднісінького пенька нема! Хоч би тобі один на сміх остався!»

Стара й собі засміялась.

А Антосьо саме тоді сидів собі в Кам'янці надувшись та згадував свою Галочку й радів з другими, що збулись Робусинського, а далі почав молитись.

— Господи милосердний! — каже, — вже поміг еси мені збути Робусинського, поможи ж іще збутись і семінарії. Доки житиму — дякуватиму. Ти любов еси й свобода, прости ж і мене: зведи мене, нового Ізраїля, з цього нового Єгипта! Потопи цих нових фараонів в тих сльозах, господи милосердний, що вони вицідили з очей вдовичих та сирітських, батьківських та материнських, і не тайно серед ночі, а явно. Боже мій милостивий! Нащо ти держиш на світі оцих, по закону беззаконня творящих?